

Het leven heeft geen smaak meer

Henriëtte van der Horst

‘Nou, u hebt gelijk: mijn leven loopt ten einde en ik ben ontgoocheld. Niets waar ik in mijn jeugd op hoopte is gebeurd. Ik heb interessante momenten gekend, maar altijd waren ze moeilijk, altijd vergden ze een uiterste krachtsinspanning, nooit heb ik het gevoel gehad dat iets me vanzelf aan kwam waaien en nu heb ik er schoon genoeg van, ik zou gewoon willen dat er een eind aan kwam zonder al te veel pijn, zonder ziekte die me aan mijn bed kluistert, zonder grote gebreken.’
‘U praat net als mijn vader...’ zei Jed zacht.

Michel Houellebecq schuwt controversiële thema’s niet. Dat blijkt uit al zijn romans waarin hij niet alleen huidige ontwikkelingen in de samenleving analyseert, maar vaak ook een toekomstige, niet zo gewenste, ontwikkeling schetst. In zijn roman, *De kaart en het gebied*, treedt hij zelf op als schrijver die zich ontgoocheld heeft teruggetrokken, eerst in Ierland en later op het Franse platteland. Het citaat hierboven heeft de auteur Houellebecq in de roman het schrijvende personage Houellebecq in de mond gelegd.

Jed Martin, beeldend kunstenaar, heeft de schrijver gevraagd een tekst te schrijven bij de catalogus van de komende expositie van zijn werk. Hij zoekt Houellebecq op in Ierland en treft hem daar in deplorabele toestand aan, onverzorgd en aan de drank, in een nauwelijks ingericht huis. Hoewel Houellebecq in eerste instantie weinig toeschietelijk is, vinden de twee elkaar in een gesprek over kunst, literatuur en de (on)draaglijkheid van het bestaan. Houellebecq zegt toe de tekst te schrijven en Jed belooft hem een geschilderd portret dat hij aan de hand van een aantal foto’s zal maken, ‘want niemand heeft meer de tijd of het geduld om uren te poseren’.

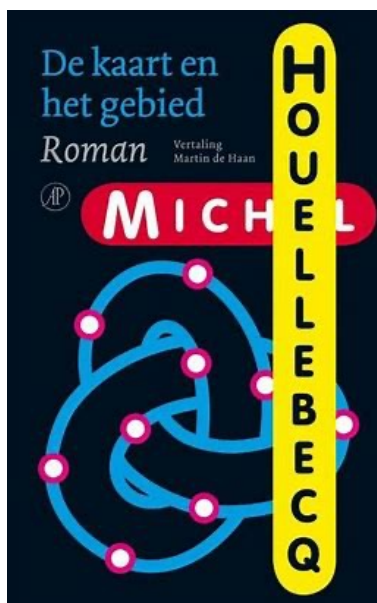
Als de expositie geopend is en een groot succes blijkt te zijn, wil Jed het portret van Houellebecq bij hem afleveren. De schrijver

is inmiddels verhuisd naar Frankrijk. Jed treft hem aan in een betere conditie dan voorheen, energiever, magerder en verzorgder. Houellebecq is blij met het schilderij: ‘Ik zal er af en toe naar kijken, het zal me eraan herinneren dat ik bij tijd en wijle een intens leven heb geleid’. Maar Jed wil niet alleen het schilderij afleveren, hij hoopt ook een boodschap te krijgen van Houellebecq, over hoe te leven. Houellebecq kan echter alleen maar bevestigen dat hij ontgoocheld is en dat zijn leven ten einde loopt.

Jed begint, naar aanleiding van een gesprek met zijn vader, over de negentiende-eeuwse socialist en utopist William Morris en zijn idealen en opnieuw voeren de twee een intensief gesprek dat Houellebecq beëindigt met de constatering dat hij ‘te oud is en de behoefte en gewoonte niet meer heeft om conclusies te trekken’. Het volgende bericht dat Jed krijgt is dat de schrijver vermoord is in zijn eigen huis. Een moord die uiteindelijk met behulp van Jed wordt opgelost en die blijkt te draaien om het portret van Houellebecq dat Jed geschilderd heeft.

Michel Houellebecq

Omslag *De kaart en het gebied*

Klaar met leven

Niet alleen Houellebecq is ontgoocheld, ook de vader van Jed Martin, een architect, is aan het einde van zijn leven dat grotendeels uit werken heeft bestaan, teleurgesteld en heeft weinig levenslust meer. De idealen van zijn studietijd heeft hij ingeruild voor een zeker bestaan waarin hij geld voor vrouw en kind kon verdienen. Hij heeft naam gemaakt met het bouwen van resorts die hijzelf verfoeide en die het tegendeel van zijn idealen, geïnspireerd door William Morris, vormden. Vader en zoon zien elkaar voornamelijk met kerstmis en hebben verder weinig contact. Als Jeds vader hem belt met het verzoek langs te komen in het luxueuze verzorgingshuis waar hij de laatste jaren verblijft, is Jed verrast en reist af naar zijn vader. Na een korte wandeling in de tuin gaan ze zitten in de conversatieruimte.

Jeds vader keek een tijdlang zwijgend naar de oude fat en richtte zich toen tot zijn zoon. 'Die daar heeft geluk...' zei hij tenslotte. 'Hij heeft een heel zeldzame weesziekte - demeleumaiosis, of zoiets. Hij geeft absoluut geen pijn. Hij is altijd doodmoe, valt de hele tijd in slaap, zelfs tijdens de maaltijden. (...) Hij slaapt elke dag wat meer, en uiteindelijk zal hij helemaal niet meer wakker worden. Er zijn van die mensen die tot het einde toe mazzel hebben...' (...)

Hij draaide zich om naar zijn zoon en keek hem recht in de ogen. 'Het leek me beter om je te waarschuwen, en dat zag ik me over de telefoon nog niet doen. Ik heb een organisatie

in Zwitserland aangeschreven. Ik heb besloten euthanasie te plegen.

Jed probeert zijn vader van die gedachte af te brengen, vraagt hem of hij het niet goed heeft in het verzorgingshuis, of er geen betere pijnstilling of andere medicatie mogelijk is om de klachten te verlichten. Hij begrijpt het niet goed. Het leven dat zijn vader nu leidt, zonder zorgen en verantwoordelijkheden, zonder angsten en verlangens, in een mooie omgeving lijkt hem heel aantrekkelijk. Hij doet een beroep op zijn vader om rekening met hem te houden, nadat hij als kind zijn moeder had verloren door suïcide, wil hij niet ook zijn andere ouder kwijt raken door zelfdoding. Welke boodschap geef je daarmee af aan je kind? Dat het leven niet de moeite waard is? Hijzelf staat weliswaar wat droevig in het leven, maar dat is toch geen reden om ermee op te houden. Hij appelleert aan het plichtsgevoel van zijn vader die zijn hele leven als ondernemer een groot verantwoordelijkheidsgevoel kende. Dat blijkt vergeefse moeite. Zijn vader heeft zijn besluit genomen, zonder daar met anderen over te spreken, en met hen te wikken en te wegen. Een aantal maanden later krijgt Jed, als hij zijn vader probeert te bereiken, het bericht dat zijn vader vertrokken is naar Zürich zonder de leiding van het verzorgingshuis op de hoogte te stellen van zijn intenties.

Zowel de schrijver als de vader zijn duidelijk, het is genoeg geweest, er mag een einde aan komen. Het leven heeft geen smaak meer, ze zijn er klaar mee. Aan een langzame en moeizame aftakeling hebben ze geen behoefte. In het geval van de vader is er ook nog het vooruitzicht dat de darmkanker die een paar jaar daarvoor is geconstateerd, waarschijnlijk steeds meer lichamelijke ellende gaat veroorzaken.

Geen van beiden lijkt terug te zien op een boeiend en bevredigend leven en er is geen reden om te verwachten dat dat nog anders gaat worden. Beiden zijn vereenzaamd, maar hebben daar ook bewust voor gekozen. De schrijver heeft zich al jaren daarvoor uit het sociale leven teruggetrokken en de vader heeft zich in zijn werk gestort en geen vriendschappen opgebouwd. De smeekbede van de zoon om hem niet te belasten met het lot dat zijn beide ouders zelf voor de dood kozen, heeft geen vat meer op hem. Hij deelt zijn zoon zelfs niet mee wanneer het zover is en neemt geen afscheid van hem. De vader reist af naar

Zürich en krijgt zijn verlangde ‘goede dood’. De schrijver zelf sterft een waarschijnlijk pijnloze dood door een kogel in de hartstreek bij een roofoverval op zijn boerderij waarbij het portret dat Jed van hem gemaakt had, de inzet was.

Het ‘klaar met het leven’ vraagstuk neemt in omvang toe. Mensen leven steeds langer en het realiseren van de ‘compressie van de morbiditeit’ in de laatste levensfase blijkt verre van eenvoudig. We leven, in elk geval in de westerse wereld en afhankelijk van onze sociaaleconomische klasse, gemiddeld veel langer in goede gezondheid. Maar het eind van het leven wordt nog steeds en misschien steeds meer gekenmerkt door een langzame aftakeling van lichamelijke en soms ook geestelijke vermogens.

Bij die langzame aftakeling speelt onze ‘goede gezondheidszorg’ een belangrijke rol, terwijl het langer in goede gezondheid leven, vooral op conto van voeding, hygiëne en welvaart geschreven kan worden. De keerzijde van onze goede zorg en welvaart is dat mensen misschien langer leven dan ze willen of wenselijk achten. Is dat dan een legitieme reden voor euthanasie? Wanneer vinden we dat een leven klaar mag zijn? En wie bepaalt dat, degene die dat leven leidt of een ‘expert’, of de levensmoede persoon en de expert samen? En wie is dan een expert? Een arts, een ethicus, een filosoof?

In 1984 kwam ik als huisarts-in-opleiding veel in het bejaardentehuis dat een paar straten verwijderd lag van de praktijk. Tegen het einde van dat opleidingsjaar bezocht ik vaak een oude vrouw van 96 die bijna wekelijks een visite aanvroeg omdat ze zich niet lekker voelde. Als ik haar kamer binnenkwam – ze wilde altijd precies weten hoe laat ik zou komen – zat ze demonstratief met het snoer van een schemerlampje om haar nek gewikkeld. ‘Dokter, moet ik er nu echt op deze manier een eind aanmaken? Kunt u mij niet helpen, ik heb er genoeg van, ik wil zo niet verder.’ Voor een 96-jarige verkeerde ze in een goede conditie, afgezien van wat artrose en hardhorendheid had ze weinig lichamelijke kwalen. Volgens de verzorging at ze met smaak haar eten en kwam ze regelmatig in de conversatiezaal waar ze een beetje ruziede met haar medebewoners. De verzorging vond dat ze zich aanstelde.

Enige theatrale trekjes had ze zeker, maar

haar verhaal zette me ook aan het denken. Haar man was jaren daarvoor overleden, ze had een zoon verloren en haar dochter zat met haar gezin aan de andere kant van de wereld. Vrienden en vriendinnen waren zo langzamerhand allemaal overleden en ze was de jongste en enige overblijvende van een groot gezin. Hobby’s had ze niet meer, ook nooit zoveel gehad; zorgen voor haar gezin en man en werken in diens zaak slokten altijd al haar tijd op. Ik vroeg me af of ze een depressie had en sprak daar met mijn opleider over. We vonden beiden dat er bij haar eigenlijk geen sprake was van een depressie. We hadden ook allebei het gevoel dat ze inderdaad klaar was met het leven. Dat was invoelbaar, maar we konden haar niets bieden dan af en toe een gesprek over haar wens, en de onmogelijkheid om die te vervullen. Een paar jaar later is ze rustig in haar slaap overleden.

Een Vaarwelhotel

Zijn er dan helemaal geen mogelijkheden om de wens van mensen die klaar met leven zijn, te vervullen? In fictie kan dat wel. Bijvoorbeeld in het boek *Winter in Gloster Huis* van Vonne van der Meer dat in 2015, enkele jaren na de roman van Houellebecq, verscheen. Daarin staat de kwestie ‘klaar met leven’ eveneens centraal.

Omslag *Winter in Gloster Huis*

Het verhaal speelt zich af in een nabije toekomst waarin in Nederland de 'Klaar-met-leven' wet is aangenomen en robots een aardig deel van de zorg voor hun rekening nemen. Twee broers krijgen geheel onverwachts en op een eerlijk gezegd nogal ongeloofwaardige manier een grote erfenis als hun vader overlijdt; hun vader blijkt bij toeval ontdekt te hebben dat er in een doos, verstopt in het huis dat hij ooit gekocht heeft, een aantal diamanten zitten. Richard, de oudste broer, vat het stoutmoedige plan op om een hotel, een Vaarwelhotel, te bouwen waar mensen die klaar zijn met leven een heerlijke laatste dag krijgen voordat ze het drankje innemen dat hen een zachte dood zal bezorgen. Het moet een gratis, laagdrempelige voorziening worden. Hij stelt dat dit ook is wat zijn vader gewild zou hebben. Hij wil graag dat de jongere broer, de ik-persoon van het verhaal, in dat hotel komt werken als arts, omdat hij anders geen vergunning krijgt voor het laten inslapen van mensen die klaar zijn met hun leven.

De ik-persoon wil er aanvankelijk niets van weten: hij vindt het maar niets: hoe weet je nu zeker dat mensen echt klaar zijn met leven, wat als blijkt dat dat prachtige hotel in een aangename omgeving met heerlijk eten en een uitstekende verzorging mensen op een andere gedachte brengt, dat ze toch nog niet echt klaar zijn met leven. Uiteindelijk besluit hij in te gaan op het verzoek van zijn broer na het zien van *King Lear*, een toneelstuk van Shakespeare, waarin een verloren gewaande zoon zijn blinde vader op vernuftige wijze van zelfmoord weerhoudt en de vader uiteindelijk blij is dat hij niet van de rotsen af is gesprongen. Hij stelt als voorwaarde dat hij aan de andere kant van het meer waaraan het hotel van zijn broer komt te liggen, een huis bouwt waar mensen naar toe kunnen als ze zich op wat de laatste dag van hun leven zou worden, bedenken: het Gloster Huis.

Het Vaarwelhotel en het Gloster huis worden gebouwd, maar aanvankelijk zijn er geen mensen die zich op die laatste dag bedenken. Dan vat de ik-persoon het plan op om een vrouw, Noor, als het ware te ontvoeren: het is iemand met wie hij, conform de regelgeving, op die laatste dag als arts een gesprek gevoerd heeft over haar besluit en bij wie hij zelf toch wel twijfelt of ze echt helemaal klaar is met leven. Ze neemt haar drankje in, valt in diepe slaap en denkt op een gegeven moment als ze aan de andere kant van het meer ontwaakt

is, dat ze dood is, al is dat dan heel anders dan ze verwacht had. Het personeel van Gloster Huis laat haar aanvankelijk in die waan. Langzaamaan dringt het tot Noor door dat ze niet dood is, maar ze constateert ook dat ze dat niet erg vindt. Uiteindelijk sterft ze, goed verzorgd, omringd door aardige mensen en genietend van het leven, een natuurlijke dood. Het blijkt echter voor de ik-persoon niet eenvoudig om te bepalen hoe hij de zaak moet aanpakken om mensen een alternatief te bieden voor hun zelfgekozen dood.

Om te beginnen zouden we het kennismakingsgesprek voortaan anders voeren. We moesten gelijkwaardiger optreden. Ik wilde niet langer alleen maar luisteren en aantekeningen maken, en afwachten of het gesprek een wending nam waardoor ik ons huis ter sprake kon brengen. Na Richards uiteenzetting over de mogelijkheden van het Vaarwelhotel, was het mijn beurt. (...) en dan, nadat hij uitgepraat was, zou ik even vurig naar haar hand dingen? De vrouw had haar keuze al gemaakt, al een datum geprikt zoals ze het noemde (...) Mijn aanbod zou een averechts effect hebben, haar alleen maar stilliger maken. Ik zou me een sjofele handelsreiziger voelen, die iets probeert te slijten waar geen vraag naar is. Alleen als het verlangen vanzelf ontstond, maakte ik een kans.

Aan het eind van de roman blijkt het merendeel van de mensen die het Vaarwelhotel bezoeken, niet naar Gloster Huis te willen of te komen, het Huis is niet volledig bezet, maar ontvangt wel regelmatig spijtoptanten.

Van der Meer schetst in zekere zin in haar boek de problematische kant van het klaar-met-leven vraagstuk: wanneer is iemand nu echt klaar met leven? Wat als je iemand nu een heel aantrekkelijk alternatief biedt: een mooi huis in een prachtige omgeving waar je omringd wordt door aardige mensen, goed te eten krijgt, fijne gesprekken kunt voeren en ga zo maar door. Dat laatste is natuurlijk niet een reële optie in onze samenleving. Maar de vraag blijft natuurlijk wel hoe te bepalen dat iemand werkelijk klaar is met leven. Hoe doen mensen dat zelf, hoe doen hun naasten dat, welke overwegingen spelen een rol, welke motieven liggen er aan het besluit om het leven te willen beëindigen ten grondslag?

Het Vaarwelhotel ontvangt alleen in fictie bezoekers, maar in Zwitserland bestaat daadwerkelijk iets vergelijkbaars. Daar werd in 1998 Dignitas opgericht, de firma die in het boek van Houellebecq ten tonele wordt gevoerd. Dignitas staat voor menswaardig leven en menswaardig sterven. De organisatie biedt de mogelijkheid van 'Freitodbegleitung' aan: als mensen dat duurzaam en overtuigd willen, kunnen ze zelf met behulp van een drank een einde aan hun leven maken. Er is aandacht voor het onderscheid tussen een depressie die behandelbaar zou kunnen zijn en levensmoeheid. Suïcidepreventie is expliciet een van hun activiteiten. Het oogt allemaal heel zorgvuldig.

In de *Berliner Zeitung* (29-10-2011) staat een indringend verslag van een schoondochter die het wedervaren van haar schoonmoeder van 93 jaar beschrijft, de zorgvuldigheid waarmee de medewerkers van Dignitas te werk zijn gegaan, het afscheid in een mooie tuin op de manier waarop haar schoonmoeder dat wilde, de rust die ze in die laatste uren uitstraalde. Ze had een aantal lichamelijke gebreken, maar alles bij elkaar niet zo erg dat de meeste artsen/mensen van ondraaglijk en uitzichtloos lijden zouden spreken. Ze oogde nog vitaal, had een sterke geest en wil, maar was klaar met het leven dat haar veel narigheid, maar ook goede dingen had gebracht. Een langzame aftakeling met een steeds verder afnemend gezichtsvermogen wilde ze niet ondergaan. Kortom, ze was levensmoe. Haar zoon en schoondochter vonden dat moeilijk te aanvaarden maar erkenden en voelden dat dit was wat ze wilde. Er was geen sprake van een depressie, van iets wat te verhelpen was, of waarvan de zwaarte te verminderen was. Ze hadden er vrede mee.

Een recht op euthanasie

Voor levensmoeheid hebben we (nog) geen begrippenkader, geen criteria om vast te stellen of iemand 'echt' levensmoe is. Levensmoeheid met een niet-gediagnosticeerde depressie gelijkstellen is te kort door de bocht. Depressie is de laatste decennia flink opgerukt, en misschien is het begrip depressie ook flink opgerekt. De incidentie- en prevalentiecijfers stijgen nog steeds. Daar valt van alles over te zeggen, maar als ik me hier beperk tot de depressie in engere zin dan is het de vraag of er bij de vader van Jed en bij de schrijver H. sprake is van een depressie.

De kern van depressie wordt gevormd door een aanhoudende sombere stemming en verlies van belangstelling, of het onvermogen ergens plezier aan te beleven, leidend tot minder goed functioneren in het dagelijks leven. Is het gevoel of de overtuiging klaar te zijn met het leven gelijk te stellen aan het verlies van belangstelling of het onvermogen ergens plezier aan te beleven? Of is het van een andere orde? Uit de beschrijving in de *Berliner Zeitung* blijkt dat de vrouw die kiest voor het beëindigen van haar leven wel degelijk nog kan genieten, maar niet meer het verlangen heeft om door te leven.

Ook het schrijvende personage Houellebecq lijkt bij de tweede ontmoeting met Jed, plezier te kunnen hebben, hij heeft weer greep op zijn leven gekregen en geniet van de wandelingen met zijn hond. Voor de vader van Jed is dat minder duidelijk, het leven dat hij al jaren leidt en dat Jed wel aantrekkelijk voorkomt, lijkt hem niet bijster te boeien of aangenaam te zijn. Misschien is er bij Jeds vader wel sprake van een chronische depressie of stemmingsstoornis met minder intensieve symptomen, maar of dat bij de schrijver het geval is, blijft de vraag. Bij de vader speelt de wens om niet verder lichamelijk af te takelen door de darmkanker een belangrijke rol in zijn doodswens. Ondraaglijk en uitzichtloos lijden lijkt (nog) niet aan de orde te zijn en zelfs als dat wel zo was dan staat de Franse wetgeving euthanasie niet toe.

Bij de schrijver draait het om de ontgoocheling. Is dit alles? Nou, dan valt het vies tegen. Is dat dan levensmoe of klaar met het leven zijn? Ik merk dat ik de begrippen levensmoeheid en klaar met het leven zijn door elkaar gebruik, maar misschien is dat onterecht. Is levensmoe zijn hetzelfde als klaar met het leven zijn of bestaan er toch subtiele verschillen tussen beide begrippen? Zouden we de term levensmoeheid moeten reserveren voor de situatie waarin de ontgoocheling overheerst, het gevoel dat het leven niet helemaal heeft gebracht wat iemand ervan verwachtte. De term 'klaar met het leven zijn' reserveren we dan voor de situatie dat mensen in alle rust de balans hebben opgemaakt, de goede en de nare zaken uit hun leven de revue hebben laten passeren en daar vrede mee hebben en alleen nog maar doorleven met steeds meer kwalen dankzij onze goede gezondheidszorg.

Als ontgoocheling bij levensmoe zijn zo

belangrijk is, is dat niet symptomatisch voor een samenleving waarin mensen verwachten dat het leven leuk, onderhoudend en spannend is? En als dat niet zo is, of als er gebreken optreden, er snel mee ophouden, liefst zo efficiënt mogelijk zonder veel gedoe? Op die manier lijkt euthanasie een recht te worden dat mensen kunnen opeisen, in plaats van een mogelijkheid als er geen uitweg meer bestaat en het leven ondraaglijk is geworden. Steeds vaker hoor ik van een collega dat hij of zij op een achternamiddag het dringende verzoek kreeg om 'liefst vanavond nog euthanasie te doen, want zo kan het niet langer' en dan moet omgaan met een boze familie en een verdrietige patiënt die verontwaardigd zijn dat het verzoek niet zo maar wordt ingewilligd.

Het gebied in kaart gebracht

Houellebecq biedt geen oplossing voor het 'klaar met het leven' vraagstuk. Hij reikt geen criteria aan voor beslissingen rond het levenseinde van mensen die ontgoocheld zijn. Hij brengt wel verschillende kanten van dit vraagstuk in kaart. Hij laat zien - en maakt dat ook heel in- en navoelbaar - waarom mensen levensmoe zijn; hij beschrijft terloops, zonder het expliciet te benoemen, de teleurstellingen, het verlies van betekenis en zingeving, de angst voor de aftakeling. En hij plaatst dat in de context van deze samenleving waarin economische motieven de drijfveer vormen voor maatschappelijke ontwikkelingen die de schrijver en de vader met lede ogen aanzien, maar waar ze zich niet aan kunnen onttrekken. Ook Van der Meer biedt geen oplossing voor het vraagstuk aan in haar boek, het Gloster Huis aanbieden als alternatief voor mensen die klaar zijn met hun leven blijkt niet erg kansrijk en is al helemaal niet reëel. Ook de vraag van wat klaar met leven zijn nu precies inhoudt en welke criteria we als samenleving daarvoor willen hanteren komt niet aan bod in haar roman. Dat is ook niet wat we van schrijvers kunnen en mogen verwachten, daar hebben we commissies van deskundigen voor. Wel bieden beide auteurs een aantal overwegingen bij het klaar-met-leven vraagstuk die zeker betrokken kunnen worden bij het opstellen van die criteria voor beslissingen rond het levenseinde van mensen die klaar zijn met het leven.

Houellebecq laat ook een ander deel van de kaart zien. In tegenstelling tot zijn vader en de schrijver accepteert Jed het leven zoals zich dat

aan hem voordoet. Hij heeft weinig verlangens, werkt aan zijn kunstprojecten vanuit een innerlijke noodzaak die hij zelf niet eens onder woorden kan brengen. Hij wordt beroemd zonder dat ooit geweld te hebben en zonder iets ermee te doen. Jed leeft zijn leven ten einde, krijgt ook darmkanker, maar blijft doorwerken aan zijn kunstprojecten. Jed omarmt het leven niet, maar laat zich er ook niet door teleurstellen.

En Houellebecq zelf? Dat is voer voor psychoanalytici. Auteur Houellebecq koos voor het schrijvende personage Houellebecq een moord als een snelle en waarschijnlijk pijnloze dood als einde aan een ontgoocheld bestaan.

Dit verhaal is een bewerkte en uitgebreide versie van het essay dat verscheen in *Het laatste woord: de dood in fictie*. (redactie: Arko Oderwald, Koos Neuvel, Willem van Tilburg, Abel Thijs). Utrecht: De Tijdstroom, 2015.

Verwijzingen

Houellebecq, Michel. *De kaart en het gebied*. Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers, 2011. (vertaling Martin de Haan)

Meer, Vonne van der. *Winter in Gloster Huis*. Amsterdam / Antwerpen: Atlas Contact, 2015.